

REGÉNYFIKCIÓ VAGY TÉNYFELTÁRÁS?

„1992. augusztus 25-én a Városházát foszfortöltetű gránátokkal lőtték, amíg ki nem gyulladt és teljesen le nem égett. Elnémultam és mérhetetlen bánatot éreztem, talán valami tudatosította bennem azt, hogy romba dől egy világ, az egyetlen, amelyet ismertem és amely az enyém volt. [...] Eldöntöttem, hogy amennyire emlékezetem lehetővé teszi, mindent rekonstruáljak, amit a Városházán elolvastam, s ami 1992. augusztus 25-én és 26-án elégett.”

(Dževad Karahasan)

Nagy felkészülést, tájékozottságot igénylő bosnyák, török, olasz szerzők terjedelmes művei és regényírói megoldásai képezik a címbeli kétely forrását. Sokáig halogattam a kérdésfelvetést, mert már-már méltánytalannak vélem a legutóbbi, jelentős Dževad Karahasan-regényt két elismerésre méltó, ám művészileg problematikus mű összefüggésében érinteni. A különbségtétel kritikai és poétikai kiindulópontú. A fikció és ténszerűség szembeállítása folyamatosan újratárgyalta és újraértelmezett viszony, a gazdag elméleti háttér pedig aligha megkerülhető a történelmi tárgyú regények értékelésekor.

A szövegben érintett regényeket az ezredvégi boszniai háború és a szarajevói ostromzár motívuma, térideje hozza átmeneti közelségbe egymással. A kapcsolat átmenetisége mellett szól az is, hogy a tematikus érintkezés mindhárom esetben részletkérdés. Műfajilag is, belső hangsúlyaikat illetően is egymástól lényegileg különböző alkotások. Egy bölcséleti hangvételi, allegorikus, középkori bosnyák regényről, egy háborús krónikáról és egy szerelmi szálát, tragikus emberi viszonyokat, valamint a térség katasztrófáját ötvöző sikerregényről van szó. A nemzetközi ismertségű szerzők műveinek párhuzamos olvasása kudarcra van ítélve, a komparációnak mégis van némi hozadéka.

Dževad Karahasan: *Što pepeo priča* (2015)

A boszniai író, tudós tanár korábbi műve, az *Istočni diwan* (1989)¹ Jugoszlávia utolsó, múlt századi békeévében jelent meg Szarajevóban. Azóta őrzöm a *Keleti diván* megjelenésekor a szarajevói *Odjek*-ben megjelent interjút (a lapnak korábban maga is szerkesztője volt). A Minka Memijával folytatott beszélgetés címe *Mese az emberi létezésről*.² A címadás nem a regény sikeréről beszélgető partnerek vagy a lapszerkesztő ötlete miatt, hanem azért érdemel figyelmet, mert rámutat az azóta sok nyelven megjelent mű központi poétikai, etikai és esztétikai elvére.³ S talán a Karahasan-életmű egészének nem elsődlegesen történetmondó, hanem ontológiai beállítottságára is. A regény nyolc évvel későbbi magyar kiadása és a történelmi tapasztalatok alapján hajlamosak vagyunk arra, hogy az időközben lejátszó-

¹ Dževad Karahasan: *Keleti diván*, Radics Viktória ford., Kalligram, Pozsony, 2007.

² Dževad Karahasan – Minka Memija: *Priča o ljudskom postojanju. Odjek*, Sarajevo, 1990, 11–12.

³ A regény három önálló történetében egyaránt különleges fontosságú a hitbéli meggyőződés. A központi alakok tragikus bukása és mártírsága minden esetben a parancsuralmat gyakorló hatalommal, az ideológiai és vallási homogenizációval, az egyeduralmi törekvéseknek alárendelt tanításokkal való vélt vagy valós szembenállásból következik. A történetek ideje a kora középkor, a perzsa és az arab meggyőződések, vallási hagyományok és az uralomra, központi és kizárólagos szerepre törekvő ideológia ütköztetése.

dott, másutt pedig tovább dúló háborús pusztítások és bizonyos előérzetek nyomait is felismerjük a regényben. Karahasan, az Európai megértésért leipzigai díj 2004-es nyertesének egész opuszát meghatározza a soknyelvű Bosznia történelmének, a bosnyák–török és az iszlám kulturális örökségnek az ismerete és az ex-jugoszláv korszak atmoszférája, amiben felnőtt. Számomra emlékezetes maradt régi szarajevói sétánk, s mindaz, amit a boszniai főváros, a kivételes gazdagságú szellemi központ történetéről, a városról, valamint saját török származásáról és az iszlám tradíció megbecsüléséről elmondott. Később megrendülten figyeltem sorsának alakulását a szarajevói ostromgyűrű életveszélyt jelentő időszakában, amit a körülrárt városban vészelt át, majd megkönnyebbüléssel vettem a hírt, hogy túlélte az ostromot, és Grazba települt át. Az *Exodus of a City* (2010)⁴ című emlékező prózája a megszállt Szarajevó működő, szervezett közösségi életét dokumentálja, amit a városlakók⁵ az embertelen körülmények ellenére is fenntartottak.

A *Što pepeo priča*⁶ című 636 oldalas új regény, a *Keleti díván*hoz hasonlóan, ugyancsak középkori, 11–12. századi történetkeretet és alakokat jelöl ki a maga számára. A régmúlt időkben játszódó Karahasan-regények alapos előmunkálatokat igénylő fikciók, gyakran a párbeszédre vagy a misszilis levélregényt követő formák, amikben túlteng a régi, kisázsiai bölcselkedő műfajok mintáját követő retorikus beszédmód. Távoli az események ideje és helyszíne, a jelenkori fogékonyságtól idegen a meditatív hangvétel és az írásmagyarázatokat idéző kommentáló forma. A 2015-ben megjelent mű is az archaikus minták követésén alapul, felépítése és hangvétele régies hatású. A regénycím jelentése csak a szöveget záró, rövid Megjegyzésben világosodik meg: a részletes Omar Khajjám-korrajz valójában nagy könyvtár-allegória, az 1992-ben felgyújtott szarajevói Viječnica, a leégett Nemzeti Könyvtár emlékére írott gyászdal, elégia, siratóéneke. Furcsa megoldás, rejtélyesség, a keret és a beékelte régmúlt idők, perzsa iratok, valamint a személyesen átélte, 20. század végi megsemmisülés drámai együttese. Megdöbbenőbb és erőteljesebb, mintha a Világörökség részét képező, felbecsülhetetlen szellemi és anyagi érték tényleges lánggra lobbanásának képeit vetítené elénk. A *Što pepeo priča* az archaizmusokkal, a fárasztó, régies, részletező modorral valójában előkészítője a meghökkentő felismerésnek, hogy mindazon tudás, amit a szerző és regényalakjai felvonultatnak, lényegében az éppen megsemmisülő értékek emlékirata és a tragikus veszteség utolsó jelképes felidézése. Gazdag művészi program, feladat és teljesítmény.

Ayşe Kulin: *Sevdalinka* (1999)⁷

A török író, egyetemi tanár emlékezetes regénye *Az utolsó vonat Isztambulba* (2002),⁸ a *Sevdalinka* című korábbi művét pedig saját bosnyák származású felmenőinek ajánlotta. A regénycím az ismert borús, elégikus hangulatú, szerelmi vágyódást megéneklő folklór műfajt idézi. A regény a boszniai háború, a Szarajevó megsemmisítését célzó haditerv és Jugoszlávia szétesésének krónikája. A filológiai, történelmi pontossággal rekonstruált és dokumentált eseménysor erőteljes hatású. A körülmények ismerőiben a tények ellenőrzöttsége, az idegen olvasókban az őrdögi program históriája vált ki meglepetést. A Jugoszlávia széteséséhez vezető politikai döntések sora, a katonai, félkatonai és politikai irányítás kibontakozása, a harcba szólító jelszavak, a körülmények felidézése átfogó kortörténelmi króni-

⁴ *Dnevnik selidbe* (2011) [A költőzködés naplója]

⁵ Sanjin Kodrić: *Književnost sjećanja: kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*. Sarajevo, Slavistički komitet, 2012.

⁶ Novo Sarajevo, Sarajevo, 2015.

⁷ Ayşe Kulin: *Szarajevó rózsája*, Nagy Marietta ford., Trivium, Budapest, 2018.

⁸ Ayşe Kulin: *Az utolsó vonat Isztambulba*, Máté György ford., Józsefvég Műhely, Budapest, 2010.

kává áll össze. Kulin olvasója tényekkel, dátumokkal, eseményekkel, következményekkel, veszélyekkel és a katasztrófa bekövetkezésével szembeül. Annál zavaróbb és szomorúbb a felismerés, hogy a tapasztalt szerző naiv szerelmi történettel keretezte a kimerítő, komoly tényfeltáráson alapuló szöveget. A felkészültség, a személyes érintettség és a tárgyismeret kiváló kiindulópontja lehetett volna egy tényszerű dokumentálású történelmi regénynek. A *Sevdalinka* jelentőségét mégis kétségbe vonja több megoldatlanság és téves művészi döntés. Ennek egyik forrása a dokumentációs igyekezet és a fikció viszonya. A másik hiányosság és rossz megoldás mintha éppen abból a belátásból következett volna, hogy ilyen töménységű historikus anyagot nem bír el a műfaj. A krónika és a dokumentumpróza igen, a regény aligha. Éppen a *Sevdalinka* hiányosságai érlelték ki bennem is a címben szereplő képtelyt. A tényfeltárást mindenkoron értékes és jelentős előfeltétel, a történelmi, politikai, publicisztikai, kortörténeti kommentárok alapja, regényforrásként azonban csupán a következőket építkező poétikai szerkezet egyik eleme lehet. S ha a szándék mégis a regényírás felé mutatott, akkor a szerző jóhiszemű, naiv szerelmi kapcsolat, háromszög, vívódás, derék jellemek együttesébe illesztette a dramatikus kortörténetet. Az együttes historikus, illetve személyes számai így nem hitelesítői, erősítői, hanem gyengítői egymásnak, a történelmi eseményor pedig nem alakult át jelentős historikus fikcióvá.

Margaret Mazzantini: *Venuto al mondo* (2008)⁹

Az olasz író nő érzékenyen, fogékonyan viszonyul regénytárgyához. A történet központi helyszíne a megszállás előtti és a megszállás alatti Szarajevó. Megrendítő emberi sorsok szövedékében kalauzol bennünket, anyagismerete van, beállítódása, kor- és problémaérzékenysége hibátlan, alak- és jellemszerkesztési adottságai jól működnek. A válogatás, kihagyás, egyszerűsítés, a céltudatos szerkesztés hiánya mégis semlegesíti azokat a vonulatokat, amik a regénykompozíció lényegét alkothatnák. A meanderszerű epizodikusság, a fordulat-túltengések, a sok rejtett igazságelem, a felismerések végsőkig vitt halogatása lehetetlenné teszi az alakok, sorsok, események megértését. A konstruáltság kétségbevonja az intenciót, hogy ebben a bőbeszédű regényben csakugyan jelentőséggel bírnak az előtérbe állított helyszínek és viszonyok. Tehát a valamikori Bosznia, Szarajevó, az ostromgyűrűbe zárt város, a háborús pusztítás. A művészi célkitűzés eldöntetlensége csökkenti az elbeszéltek hatását, minthogy eleve elvétett a konkrét események és egy sor, ezektől független tárgy egyetlen történetbe zsúfolása. A széteső Jugoszlávia, a háborús konfliktus, a valamikor békében és nagy kevertségben élő szarajevóiak, majd a boszniai háborúban, a szarajevói ostromgyűrűben szenvedő alakok története önmagukban is súlyos, komplex, szerteágazó kérdések. A regény mindezt a nemzedéki ellentét, a fejlődési folyamat, a béranyaság problémáival tetézi. A sok egymástól idegen szál és intenció nem állhat össze sem koherens, sem töredékes poétikai szerkezetté. A *Venuto al mondo* az átlagolvasó számára remek, kalandregényt idéző olvasmány, erről tanúskodik az is, hogy bestsellerlistákon szerepel, művészi értékei azonban csak nagy fenntartásokkal kezelhetők. Mazzantini tény-, hely- és mentalitásismerete a hitelesség hatását kelti, a konstruált történetvezetés azonban ellensúlyozza az elbeszélés meggyőző erejét. Elgondolkodtató, hogy a jó érzékkel és felkészültséggel megközelített tragikus történelmi korszak, helyszín és sorsok együttese nem hat sem a tényszerűség, sem a jól konstruált fikció erejével.

Wolfgang Iser a *Das Fiktive und das Imaginäre* (1993) című irodalmi antropológiájában a valós és a fiktív szembeállítás helyett azt hangsúlyozza, hogy „a fikcionálás aktusa” a va-

⁹ Margaret Mazzantini: *Újjászületés*, Toderó Anna ford., Cartaphilus, Budapest, 2012.

lóst irrealizálja, az imagináriust valóssá teszi, a határátlépés eredménye pedig a művészi céllal megteremtett fikció. A valós tények és az imaginárius tartalmak a fiktív világ azonos rangú építőkövei. A fikcionálás aktusa feltételt biztosít a megformált világ átalakításához, lehetővé teszi a még formálatlan világ megértését és az ilyen esemény megtapasztalhatóságát.¹⁰ Az irodalmi elbeszélés eszközök sokaságát birtokolja ahhoz, hogy jelezze irodalmi és fikcionális jellegét, természetét és beállítottságát. A szignálok egyértelműek, a művészi eljárások részei, amelyeket elfogadva egyezséget kötünk, „belemegyünk a játékba”, mint-hogy a fikció által mélyebb létmegértés és világértelmezés birtokosává válhatunk. Vannak művek, amelyek megfelelnek s vannak, amelyek nem felelnek meg e célkitűzésnek.

David Lodge a *The Modes of Modern Writing* (1977) című művében körültekintő elmélet-történeti keretben tárgyalja a most érintett fogalmakat. Az irodalmi narráció, a regény nem a tényt és a valóságot, hanem annak illúzióját, fikcióját, képzetét képes sikeresebben vagy kevésbé eredményesen megteremteni. A „kitaláltságot”, a képzeleti jelleget illetően Lodge szerint a történelem, a teológia és más megnyilatkozásformák is gondolatalkazatokon alapulnak. Teremtett értelemegyüttesek, amik nem egyszerűsíthetők tárgyaik alig megragadható valóságára. Az irodalommal együtt lényegében az egyetemes emberi vállalkozás részei, ami az emberi létvalóság értelmezésével, megragadásával, kifejezésével próbálkozik. A közöltek, a narráció, az elbeszéltek és a valóság megfeleltetése téves feltételezés, minthogy a realista művészet is csak egyike a bemutatás- és kifejezőmódoknak, ám sosem lehet természetes tükre semmilyen Valóságnak. Maga is a kultúra terméke, kódok együttese, értelmezésmód.

A Szarajevó-motívum által kapcsolatba került három kortárs regény közül a *Što pepeo priča* képes arra, hogy formájával és hangsúlyaival is azt a benyomást erősítse, hogy léteznek valós tények, megtörtént események, amelyekről semmiféle realiztikus bemutatás igényével, közvetlenül nem lehet beszélni. A fikcióhoz allegorikus keretet választ, s abba illeszti váratlanul központi motívumát, az utalást a leégett könyvtárra. A török történelmi krónika a tényfeltárás regényesítésével fosztotta meg a *Sevdalinkát* a lehetőségtől, hogy értékes dokumentumprózaaként olvashassuk. A *Venuto al mondo* című olasz szerelmi románcá egyszerűsítette vagy bonyolította történetét, amiben Szarajevó tragédiája vagy az ostromlott Dubrovnik drámai képei végül csupán a háttér dekoratív mozzanataiként működnek. A formateremtés felemás módon járult hozzá ahhoz, hogy a fikció létmegértési lehetőségként működhessen.

¹⁰ Wolfgang Iser: A fiktív és az imaginárius. In: Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei 2.*, Jelenkor, Pécs, 1996, 56. A munka angol kiadásából készült magyar fordítás: *A fiktív és az imaginárius. Az irodalmi antropológia ösvényein*. Molnár Gábor Tamás ford., Osiris, Budapest, 2001.